

կան բազմակողմանի դաստիարակութեամբ , որ անվիճելի տալանդի մը եւ անթիւրի արտա-
գրութեան մը անդիմադրելի հրապոյրովն ու
հեղինակութեամբը օգտապաշտական բռնաւե-
րութիւնը տապալէ եւ Գեղեցկին անշահա-
խընդի տարիանքը տրական դարձնէ Կով-
կասի հայ գրականութեան մէջ : Ան պիտի
հասկցնէ մեր ոռուսահայ եղբայրակիցներուն
թէ ժողովուրդ մը հրահանգելու նպատակ ու-
նեցող գրականութիւնը ամենէն անհրաժեշտն
ու ամենէն զովելին է «բարի գործ» երուն ,
բայց թէ ցեղի մը մեծագոյն պարծանքը , ան-
հատի մը գերագոյն արարքը , Ջուտ Գեղեցիկը ,
Տիեզերական Գեղեցիկը արտադրել կարենայն
է , եւ թէ ինչ որ ու եւ է քաղաքակրթութեան կը
մնայ ամենէն աւելի տեական ու միշտ կեն-
դանի , «միթ» եր , քերթումներ , պատկերներ ,
քանդակներ ու նուագներ են—խորհրդանշան-
նէր—բոլոր «անօգուտ» բաները , որոնք բարձ-
րագոյն օգտակարութիւն ունին մարդկային
զգայութեանց ամենէն աղինը , Գեղեցիկին
զգայութիւնը արթնցնելու :

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

Ե Ր Գ Ե Ր

Բզգո՛ւշ, մի՛ ֆայիւր , որ չը խանկարեմք
Մովակի նիւրը շուռ վերջալուսին .
Թե ի՛նչ է փռնը , մեմք այդ շաւ գիտեմք ,
Նորաւ որ մայրեր կրթում ե ուսին :

Ըզգո՛ւշ, չը լինի թե Վեր ֆայլերով
Մոռացում կեանքը յիշել ասմք նորաւ ,
—Հըսկայ մայրե՛րդ կախում արեւորով ,
Իր անգոր մի՛ զը յալեկեանակաւ :

ԱՐԱՄ ԶԱՐԴԳ

ՄԱՐՍ

Ամառ մը ստկէ շատ առաջ , Բայրնհալ էի ,
գեղեցիկ զարմանատեղի մը Պալիբրայի մէջ :
Հիւրանոցները լի էին զուարթ բազմութեամբ
մը որ աղային զարմանում մը պատրուակ բըռ-
նելով հող կը վազէր եւ մայրաքաղաքներու
կիւնքէն պարտաւաստ ջղերը կաղզուրելու կը
ջանար :

Լեռնային օդ մը , հովասուն բնութիւն մը ,
չըջկայից ծովակներն ու անտառները անհուն
խաղաղութիւն մը կը բաշխէին ամենու ալ :
Կ'երթայինք ալպեան մանիշակներ քաղել
խիտանոտ եղունգատառնին խորը՝ որ արեւու
ծառագայթներուն տակ կը բուրէր : Կը բարձ-
րանայինք լեռներն ի վեր , կը հիանայինք
միջնադրի ծիրանեփայլ օրհասիկ վրայ եւ ժուռ
կուգայինք լուսնի տակ :

Առաւօտուն կը հաւաքուէինք զարմանաբը-
րանը , եւ բաժակ մը շինուկ ձեռուրնիս՝ կը
շաղփազփէինք : Կանայք կը պատրաստէին օ-
րուան զբօսանքները : Այնտեղ ծանօթացայ ե-
րիտասարդ Պուլկարի մը հետ եւ այն դիրտ-
թեամբ զոր ջրաբուժական քաղաքները կ'ըն-
ձեռնէ՝ փութով ընտանեցանք :

Յաճախ պտոյտ մը ընելու կ'երթայինք , կը
նստէինք երկանաքարերու վրայ՝ մեղունքու
փեթակներ դիտելու , եւ մերթ ջաղացքի մը
քով երկնցած անտառին մօտ՝ ականջ կուտա-
յինք մրմնջաւոր ձայներու զորոնք թէ ջրերը
եւ թէ տեղեւները ալէն կողմանէ կը թափ-
թրփէին :

Արեւելքի վրայ կը խօսէինք յաճախ , անու-
շակ եւ անաւոր Արեւելքին վրայ՝ որ այնչափ
յանկուցիչ է եւ միանգամայն այնչափ տոկուտ
կ'ազդէ իր մարդկային բարբարոսական կոտո-
րածներով :

Օր մը Ալեքսանդրով իր մանկութեան
պատմութիւնն ըրաւ ինծի :

Քաղաքները կը ընակէինք , ըսաւ : Մանսթ է
ձեզ այդ փոքրիկ քաղաքը—այնտեղ վարդի
անբու արտեր ունինք եւ վարդաձէթ կը
պատրաստենք :

Ընդարձակ գիտիներն կի որոնց վրայ ան-
համար թփիկներ կը ծաղկին ու կը կարմրանան :
հիւանալի է : Մանաւանդ երբ բլուր մը կը տես-

նեա վերէն ի վար ախպէս ծերանի փնջեւ-
րով զարգարուած եւ կը ծծնա օդուն անմա-
հական քաղցրութիւնը՝ աշխարհ դրախտ մը
կ'երեւայ :

Հապա վարգաքաղը—չառ քնքուշ հանգէս
մըն է : Կանայք կ'երթան յատոցներով կը
կտրեն , կը հաւաքեն ծաղիկները , սալառնե-
մէջ կը լեցընեն եւ յետոյ սալերն ալ զանոնք
դէպ կ'աղաք կը տանին , եւ այն օր ինչ կայ
չկայ վարգաքաղը կ'ըլլայ՝ մարդիկ , կ'ինքերը ,
կառքերը , խարաղանիները , տնեւուն ճակատ-
ները : Ամէն կողմ անմահառ ուրախութիւն մը
կը տեսնես , կարծես կարմիր ուրախութիւն
մը :

Ախպէս անգամ մը հունձքի առեն՝ իմ մայրս
ալ իր մշակներուն գլուխը անցած վարգաստա-
նին մէջ կը պտտէր : Կը հրամայէր ոմանց ,
կը յորդորէր երիտասարդները որ աշխատին՝
վանդի յաճախ կանոց առած՝ կը նայէին թէ ե՛րբ
զիզեցիկ աղջիկ մը կը տեսնան եւ անոր վարդ
մը կը նետէին , կը յանդիմանէր գեղջուկները
որոնք անուշահոտութեամբ արեւցած ծու-
լացած կը անառային : Ամէն կողմանէ երգեր
կը բարձրանային , մանդաղները կը փայլէին ,
եւ միողունեւրու հոյսեր կը թփափտէին՝ արեւ-
ուն տակ շողացընելով իրենց օսկի թեւիկ-
ները :

Մինչեւ հեռաւոր բլուրներու վրայ անհա-
մար մարդիկ կ'երեւային՝ որ այդ բնդահուր
բորբոքման մէջ կ'երթային կուգային զուարթ
գործ մը կատարելով :

Նայիս Գաղանլըքի փաշան ալ երեւցաւ ան
ալ արտերն էր եւ կուգար աշխատութեան վրայ
ակնարկ մը նետելու : Գէր մարդ մըն
էր , սատելի հեւացող , Զօրավարի սպիտակ ու
օսկետրիզ տափատ մը կը կրէր , կարճ բաճկո-
նակով մը եւ կոշակն ալ գոյնզգոյն խրբիս
մը անցուցած էր : Կարմիր ճակատը , կիտած
յօնքերը , խոժոռ գոռոզ հայեացքն ու ձայնը
ատելի կերպարանք մը կ'ուտային անոր :

Սնցած տեղը զգուհնք կը ցանէր . ամենքը
ոխ ունէին անոր դէմ : Դատաստաններ կը
խողէր , օտակարի հարկապահանջներ կ'ուղար-
կէր որ գեղացուց տունը տեղը կը քանդէին եւ
պարտէր փոխարէն անոնց ինչքերը կը զբա-
ւէին : Կուլային խիղճերը , գետինը կը
նստէին եւ գլուխնին կը ծնէին : Գահառա-
ներէն զատ մէկը չէր յարգեր քրիստոնեա-
նիւրէն եւ մոլը միւսլիման մըն էր :

Ախպէս կամաց կամաց քալելով , ձեռու-
ները կոշակին վրայ կապած եւ երկայն համա-
րիչ մը ետեւէն ճօճելով՝ մեր արտին մօտեցաւ ,
եւ հաղիւ թէ վից տարեկան կայի , եւ գետինը
ստալակած էր մօրս քով՝ որ կողովները առ-
ջեւը դեղնի կուտար :

Փաշան կայնած մեղի կը նայէր :
Շառ գեղեցիկ էր իմ մայրիկս , բոշոր մոթ
կապուածով աշուրներ ունէր , թաւ սեւ մազեր
եւ ձեան պէս դէմք մը , մեր ազգային զգեստն
ալ չառ կը վայլէր անոր , սպիտակ շապիկը
կը ծածանէր քաղեկներուն վրայ :

Մոռաց ընելու թէ որբեւայրի էր եւ խիստ
երիտասարդ :

Եւ խաղալս դադրեցուցի եւ լուրջ կերպա-
րանք մը առի :

Թուրքը աւելի մօտեցաւ եւ յանկարծ անու-
շակ ժպտով մը՝

—Հանրմ , աշս մանչը ձե՞րն է :

—Այո՛ , պատասխանեց մայրիկս՝ քաղաքա-
վարութեամբ : Դեռ ուրիշ երեք հասա ալ ու-
նիմ , փաշա էֆենտի :

—Մա՛շալլահ , Սատուած կեանք սայ , Ի՛նչ
գեղեցիկ տղայ է , մօրը կը նմանի :

Եւ բերանը լայնիկ ըացաւ զիզին ակռաները
ցցելով : Մայրիկս կարմրեցաւ եւ լեցե , աչու-
ները խոնարհեցուց ու սկսաւ մեքենաբար
վարդերը խոռնել : Զեռուները կը զողային ,
կը սպասէր որ փաշան երթայ :

Բայց ան աթոռ մը բերել տուաւ զոր չաւուշ
մը ետեւէն կը պտըտցնէր , ու նստաւ խորունկ
խորունկ շնչելով : Յետոյ արմուկը ծունկին
վրայ երկնցուց , համարիչը գտտապէն
փաթթեց եւ ըսաւ .

—Է՛յ , աշս տարի յաջող տարի է , վարդերը
առատ հունձք տուին :

—Այո՛ , կ'միայն մայրիկս ու Դարձեալ լեց :
Բայց փաշան չէր ձանձրանար : Զանր կը
զննէր ոտքէ մինչեւ գլուխը գեղին ժանտ հայ-
եցքով մը , կը հեւար , եւ ականջայտնի տըն-
փանք կը ժայթքէր աշուրներէն՝ միշտ յայ-
բատութեամբ :

—Հանրմ , ինձի վարդ մը չե՞ս ի տար , հար-
ցուց անհամոյ հիւրը , կրկին իր զդուլի քրմ-
ծիճալը ցուցընելով :

Հաղի էր հնազանդիլ . մայրիկս ծաղիկ մը
ընտրեց եւ անոր հրամցուց խոնարհութեամբ :
Փաշան կամաց կամաց հոտոտեց զայն , բարձր
հառայներով , յետոյ կանխեցաւ եւ չբարեւե-
լով զմեզ ելաւ գնաց՝ վարդը ձեռքը բռնած :

— Լի՛ր բը , մոմաց խեղճ կի՛նը . կարծես այդ պիղծ հայեացքը զանի հիւանդացուց , դեմքը տօգունեցաւ , եւ ղող մը մերթ ընդ մերթ մէկ թուշը կը թօթվէր :

Երբ աշխարհ մթնցաւ՝ տուն դարձանք : Վարդերը բոցեր կ'արձակէին 'հիմա՝ խաւարը փթեցընելով . անհամար ճճիկներ կը հրծծէին կարօտակէզ բուրանէտ թփիկներու տակ : Սատիկ կ'սնջէինք , ամենքս ալ թուլացած այսպիսի անուշահոտութեան ծաւալած արտմուծիւնէն : Եւ կուպերս կը շփէի :

Սեղանի նստանք , յանկարծ դուռը թնդաց : Չառու Ահմէտն էր , ձեռքը բռնած պէսպէս ծաղիկներէ վիթխարի փուռջ մը :

— Փաշային պարտէզէն է , հանրմ , բաւ . ան . փաշան մասնաւոր բարեւներ կ'ընէ քեզ :

Երբ դուռը նորէն կողկեցինք , մայրիկս ա՛լ բոլորովին այլազաններ էր , փուռջը գետին նետեց ու պոռաց :

— Ի՞նչ կ'ուզէ , ի՞նչ կ'ուզէ ինձմէ լիբը շուրը : Ու սկսաւ ծողկները կոխկոտել , աղաղակելով՝ Հոտա՛ծ թուրք , հոտած թուրք :

Ու ժողվեց չորսս , տարաւ պտուկեցուց զմեզ երկար արօթքներ մոմոտով :

Բաթարք կանխադասութիւն մը կ'ահարեւ կէր զանի :

Գանի մը օրեաքը պառաւ . կին մը տուններնիս եկաւ եւ ուղից մօրս հետ առանձին խօսիլ : Գաղցրագոյնց կին մըն էր ան , հեղ , մեղրի պէս խեղու ունէր եւ սեւ զգեստները պարկեշտ երեսոյթ մը կուտային անոր :

Գաղքին գայեկն էր :

Վերի սենեակը ելան : Ի՞նչ խօսեցան իրաւուն հետ : Երբ պատաւը գնաց տոտիկ տոտիկ քաշելով՝ մայրիկս սկսաւ լալ ողբալ եւ Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրել :

Շուտ մը լուր պտըտեցաւ քաղաքին մէջ որ փաշան առաջարկեր էր անոր իր հարեմը մըսցընել , իրեն կին ընել :

Սատիկի հպարտ էր մայրիկս եւ այսպիսի շնչիւն մը տակն ու վրայ բուս զանի : Զարացաւ . առաջուան բարի քաղցրաբարոյ կիներ չէր ա՛լ . ամենուն ղէմ՝ կը նեղանար , կը յանդիմանէր զմեզ , կը զայրանար :

Օր մը կոշտութեամբ դռնէն դուրս բրաւ միշկեւ անգամ աղքատիկ թրքունէի մը զոր առաջ մարդասիրաբար կ'ընդունէր՝ դրամ կուտար , ուտելիք կուտար :

Այնպիսի պատաւ էր ան , այնպիսի խեղճուկ էր որ փողոցները կը քալէր անմիտօրէնայի մե-

նախօտութիւն մը բնելով , մաշած գլուխը թօթվելով ու հողին նայելով բան մը փնտռելու պէս : Ոչ ոք կը կշտամբէր զանի , կ'երկնչէին անոր անէճքներէն եւ ամէն տեղ կը մանէր կ'ելլէր :

Այլէ՛ք զարմացաւ . ու մեր տան առաջ կանգնած ձայն բարձրացուց .

— Ա՛յ Մարա հանրմ , դուռն այսպէս չէիր , ա՛յ աղջիկս , ի՞նչ ես եղեր : Բայց քեզի ղէմ չեմ բարկանար : Աստուած կը ճանչնայ քու հոգիդ , զիսէ որ բարի ես :

Ու երկար գաւազանը մէջտեղէն բռնած՝ կամաց կամաց դողդալով հեռացաւ :

Բայց զանի մը օր եաքը դարձեալ եկաւ . մայրիկս ամացեր ու ցաւեր էր ըրածին վրայ . զանի քաղցրութեամբ ընդունեցաւ եւ հարցուց թէ բանի մը պէտք ունէր արդեօք :

— Ձէ , բաւ . ան , չէ՛ , Մարա , աղջիկս , գահուտակ :

Ու գետինը կկուզ նստաւ :

Յետոյ վառ աչուրները մեր ամենուս վրայ քեւեռելով շնչեց :

— Մարա՛ հանրմ , անուշիկ աղջիկս , դուռն ինծի շատ անգամ բարիք ըրիր , շատ անգամ անօթութիւնէն նարաւէ ազատեցիր , ես ալ զքեզ մէկ անգամ ազատեմ մեծ ձախորդութենէ մը , աղջիկս :

Յետոյ դարձեալ՝

— Փաշան աչք ունի քեզի :

— Աչքը ճաթի , պոռաց մայրիկս յուզուած :

— Աղջիկս , խոհեմ եղիր , ամուր կեցիր : Խոհանէն էի այս առաւօտ , լուր մը լսեցի՝ քեզի կ'ըսեմ : Մարա հանրմ , այս գիշեր հոս պիտի դան , պիտի փախցընեն զքեզ , սիրուն :

Զարհուրած իրարու երես նայեցանք : Մօրերնուս զղանցքը բռնած ոտքերնիս գետինը կը զարնէինք ու կ'ազաղակէինք՝ Մայրի՛կ , մայրի՛կ , մի՛ երթար , մի՛ թողուր զմեզ :

Այլէ՛ք կ'ըսէր՝

— Երեք հողի պիտի գան , երեք Զէյպեկ , ձար մը մոմաւ , զքեզ աղասէ՛ տղաքդ ալ ազաւէ :

Ու մօրս սահունութիւնը չնկատելով՝ ծանր ծանր հարցուց .

— Դրացեղ իսլամ է , այնպէս չէ՞ . զովք տան պատու պիտի ծակեն ու հոս մանան :

Բուզէ մըն ալ նստաւ , յետոյ ոտքի ելլելով .

— Աստուած հետք բլլայ : Ու . քնաց :

Մայրիկս մէկէն ի մէկ դէպ ի մեզ զարձաւ ու հարմայեց :

—Տղա՛ք, լուռ պիտի կենաք մինչև իրիկուն, բան մը պիտի չխօսիք ու պիտի չլաք։ Պապաւ դմեղ, փայտախեց ու տարաւ սենեակ մը փակեց։

Մինչև դիշեր զողզողացինք՝ անձայն, անշշուկ։ Մայրերինս քանի մը անգամ եկաւ, քաջալերեց զմեզ, չէինք զանդատիր։ Բան մը չէինք քսեր։ Ուշ ատեն դարձեալ նկաւ դուրս հանեց զմեզ եւ առաջնորդեց արա՛մ մը որ քովի առն կից էր։

Եւ այսպէս խօսեցաւ.

—Այստեղ պիտի կենաք՝ լուռ ու մունջ. ինչ ալ տեսնաք ձայն պիտի չհանէք, հասկացա՛ք։ Զայն պիտի չհանէք, պիտի չպողաք, բերան նիզ բռնեցէ՛ք երկու բռունցքով։ Եթէ պոտաք, ամենքս ալ լւնցած ենք. Թուրքերը կը սպաննեն զմեզ։

Յետոյ հանդարտութեամբ մէկիկ մէկիկ պոգաւ մեր ճակատները ու քով քովի կանգնեցուցաւ։ Սրահին մէկ անկիւնը մերկ տապար մը կը շողար. գնաց առաւ զայն ու ձեռքը պատրաստ կեցաւ։

Ամենեւին շշուկ չէր ելլեր. ես ալ երեք եղբայրներս ալ աշուճելու խողոր խողոր բացած կը նայէինք. եւ այնպէս քարացած էինք որ ճիկ մը արեակելու կարողութիւնը չունէինք։

Կէս դիշերը անցած էր եւ եթէ փայլուն տապարը չտեսնէինք քունքներինս պիտի գար։ Յանկարծակի թեթեւ թնդին մը իրսեւցուց զմեզ, բայց մայրերին բերանը ցուցուց մատով եւ մենք անխելիքս կեցանք։

Թնդերը կամաց կամաց դորացաւ. յայտնի կ'ըլլար որ պատը կը քանգէին։ Վերէն բուռը ձեղքեցաւ եւ շերտ մը սանեցաւ գետին ինկաւ։ Սակայն այդ գործը կատարողները խոնկեմ էին եւ հանդարտութեամբ մեծ զղուշութեամբ կը բաղիւէին որմածին վրայ. եւ եթէ քնացած ըլլայինք պիտի չլսէինք։

Ակնապէշ կը նայէինք դէպ ի ստորեւոր որտեղ կը հնչէր ահաւոր ձայնը։ Ահա քար մը քաշալինս պատին մէջէն եւ փոքրիկ ծակ մը երեւցաւ. յետոյ ուրիշ քար մըն ալ. եւ այսպէս ետեւէ ետեւ քանի մը քար հանեցին մընչև չև այնչափ մեծցաւ ծակը որ մարդ մը կարող էր մէջէն անցնիլ սողալով։ Մերք մուծ անկունը կանգնած էինք, եւ մայրիկս բռնիկս որոքերով, տապարը ձեռքը՝ կը նայէր։

Գլուխ մը դուրս կ'ելլէր, երկու թաթեր գետինը կը ճանկէին եւ կ'աշխատէին ճամբայ բանալ։ Յանկարծ տապարը բարձրացաւ, ու

վերէն ի վար իջաւ փայլակ մը թողնելով. ս. ռ. կալի հարուած մը ջախջախեց գլուխը։ Սրտերնիս կը պայթէր, բայց ամենքս ալ բերաննիս բռնած կը ջանայինք ճիկ մը չհանել. մենք զմեզ կը խղդէինք։ Մայրս փութաց կամաց կամաց դիակը դէպ ի առաջ քաշելու. զայն մէկ կողմ քշեց։

Ինչ յետոյ ուրիշ գլուխ մըն ալ մէջտեղը ելաւ. երկու ահաւոր քերք կը պալլային առանց բան մը տեսնելու, ա'յնչափ մուծ էր սենեակը, կատաղի շունչ մը կը հեւար։ Տապարը նորէն շողաց, նորէն զարկաւ։ Արիւնը կը ճապաղէր գետնին վրայ եւ կը կարմրէր. մայրս զգեստները մուշտակները տարածեց առ նոր վրայ որպէսզի չերեւայ։

Ինչպէ մէկ կողմ քաշեց։
Ձադրելի հոտ մը բարձրացաւ, արեան ծուխը։

Կարգը երրորդին էր. բայց ան երեւան չէր ելլեր. մենք ապուշ ապուշ կը նայէինք, Հիմայ սոսկումը կը սկսէր եւ կը նայէինք մօրերուս որ կացինը ձեռքը կանգնած էր։

Պատը զղրկեցաւ. Մեծ քօսափին մը անցաւ։ Ահա երրորդ գլուխ մը, ճակատը գերծած, մօրերուս որ, ծակէն դուրս աղաց, Հազիւ թէ վիղը դուրս ելաւ՝ դարձեալ հարուած մը եւ ան ալ մէջտեղէն փրթաւ։

Այն ատեն ինչ կայ չկայ ծակին առջևի դիզեցինք—աթոռ, սեղան, ածուխ, փայտ, եւ մայրերին մեղ նշանք երաւ՝ լուռութեամբ վար իջանք, փողոց ելանք, փախանք։

Ի՛նչ տաժանելի եղաւ մեր փախուստը դէպ ի Պալքանները, լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր, անտառէ անտառ՝ մինչև որ կարողացանք ծովուն մաս հասնիլ. եւ գորշ առաւուտ մը փոքրիկ առաղաստան մը տեսանք որ առաւ. զմեզ Ռուսաստան անցուց։

Ազատեցանք։

Ի՛նչ յիշատակ է, տէ՛ր Աստուած։

Օր մը մօրս հարցուցի.

—Ի՞նչու զմեղ մօտղ կեցուցիր սոսկալի կոտորածին պահուն։ Չմտածեցի՞ր որ մենք կըրնայինք պոռալ եւ խանդարել գործդ։

Բայց մայրիկս պատասխանեց.

—Եթէ տեսնէի որ պիտի չյաջողուի, միտը ունէի չորսդ ալ սպաննել այնտեղ եւ յետոյ ինքզինքս։

ՎԱՍԻՐԱՄ ՍՎԱՃԱՆԱՆ

